
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), №2
s. 253-265
doi: 10.36121/pszafranski.18.2021.2.253

Paweł Szafrński
(Uniwersytet Wrocławski)
ORCID 0000-0003-4314-3311

Teoria klasyfikacji i formy zachowania zabytkowych cmentarzy. Przykład użycia na obszarze postsowieckim.

Streszczenie: Autor opisuje w swoim artykule zagadnienie ochrony zabytkowych cmentarzy na obszarze postsowieckim. Podstawowym materiałem dla artykułu są terytoria państw byłego Związku Sowieckiego. W tekście jest to punkt wyjścia, oceny i cel. Praca przedstawia krótki zarys historii, teorii i postępowania z cmentarzami w ZSRS. Autor proponuje rozbudowaną teorię klasyfikacji stanu obecnego cmentarzy oraz możliwe formy zachowania w wielu aspektach. Autor zawarł wiele przykładów konkretnych cmentarzy z obszaru państw postsowieckich.

Słowa kluczowe: Cmentarz, obszar postsowiecki, ochrona zabytków, urbanistyka, ZSRS;

The theory of classification and forms of preservation of historic cemeteries. An example of use in the post-Soviet area.

Annotation: The author writes in his article about theme of cultural heritage management in space of cemeteries in post soviet territory. The base material for article is territories of post-soviet countries. In the text this is a starting point, assessment, and an aim. The work illustrates a short outline of history, theory, and a behaviour with cemeteries in Soviet Union. The author proposes broad theory of classification of present situations of cemeteries and possible forms of preservation in many aspects. The author presents a many concrete examples of cemeteries from post-soviet countries' space.

Keywords: cemetery, cultural heritage management, post-soviet space, Soviet Union, urban planning

Теория классификации и формы сохранения исторических кладбищ. Пример использования на постсоветском пространстве.

Аннотация: В статье автор освещает проблему охраны исторических кладбищ на постсоветском пространстве. Базовый материал для статьи - территории бывшего Советского Союза. В тексте это отправная точка, оценка и цель. В работе представлен краткий очерк истории, теории и трактовки кладбищ в СССР. Автор предлагает

обширную теорию классификации современного состояния кладбищ и возможных форм сохранности во многих аспектах. Автор привел множество примеров конкретных кладбищ из постсоветских стран.

Ключевые слова: Кладбище, постсоветское пространство, охрана памятников, градостроительство, СССР

Głównym problemem podejścia do zabytków sztuki sepulkralnej na obszarze postsowieckim jest brak szeroko pojętych badań nekropolistycznych. Ten brak dotyczy całości zagadnienia. Wszelkie formy konserwatorskie, historyczne i artystyczne nie są dostosowane do potrzeb cmentarzy. Praca z nimi jest dokonywana poprzez zajmowanie się pojedynczymi przypadkami, zgodnie z zasadami historycznymi i artystycznymi. Brakuje całościowego podejścia do zagadnienia, ale też metod pośrednich, czyli wytypowania pojedynczych przypadków, których wartość określa nie historia ogólna, nie sztuka ogólna, ale perspektywa nekropolistyczna.

Stworzenie klasyfikacji zabytkowych cmentarzy oraz form ich zachowania, jako całości lub poszczególnych elementów, jest ważnym krokiem na drodze do stworzenia ochrony, ale również zastosowania wartości użytkowej cmentarzy, które nadal są grzebalne. Takie ramy pozwalają na swobodniejszą modernizację przestrzeni urbanistycznej i ruralistycznej przy zachowaniu historii oraz tradycji.¹

Szeroka analiza pozwala na stworzenie propozycji klasyfikacji oraz form zachowania. Nie jest to możliwe bez badań terenowych i archiwalnych na szerokim materiale z obszaru postsowieckiego, ale również i innych, oraz różnorodnej analizie (np. historycznej, artystycznej, funkcjonalnej itd.) różnych cmentarzy i ich substancji. Dzięki temu zdobyta wiedza o stanie pierwotnym (w sensie historycznym) w różnych stadiach, stanie obecnym oraz możliwych zagrożeniach i potrzebach pozwala na stworzenie propozycji oceny stanu zachowania oraz działalności z zabytkową substancją w tym zakresie.

Niniejszy artykuł składa się z dwóch głównych części: teorii klasyfikacji i formy zachowania zabytkowych cmentarzy oraz użycia owych w praktyce na obszarze postsowieckim. Obszar postsowiecki jest w artykule punktem wyjścia, oceny i celem pracy. Wszelkie przykłady oraz możliwości zastosowania pochodzą wyłącznie z terenów republik byłego Związku Sowieckiego. Przez określenie podobieństwa między cmentarzami, ale również wielorodność tkanki na tym terenie, klasyfikacja i formy zachowania mogą być używane powszechnie, a szczególnie w krajach i na ziemiach, gdzie sytuacja cmentarzy w sensie historyczno-artystycznym nie jest unormowana².

Patrząc na obszar postsowiecki nie możemy go traktować jako całości politycznej z punktu widzenia historii cmentarzy, ani ograniczać się do szkół artystyczno-cmentarnych, czyli powiązania stylu z obszarem jako regionu, które dotyczą małych obszarów i których istnieją dziesiątki lub nawet setki w tym wypadku geograficzno-politycznym. Tutaj już na początku musimy wyjść od podziału ZSRS na obszar, który umownie od 1918 r. był częścią państwa oraz na obszar, który wszedł w jego skład umownie w roku 1945. Oczywiście te znów możemy dzielić. Czasem podział może być skomplikowany.

¹ Por.: Анна Соколова, *Новый мир и старая смерть: судьба кладбищ в советских городах 1920-1930-х годов*, „Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре” 2018, nr 1, s. 74-94.

² Takim przykładem może być również obszar Sudetów w Czechach.

Nie ulega wątpliwości, że obszar, który został przyłączony do ZSRS w latach 1939-1945 powinniśmy dzielić według granic z lat dwudziestych i trzydziestych XX w., lecz te mają kolejne wewnętrzne podziały. Za przykład mogą służyć: Polska z wewnętrznym podziałem na Ziemię Zabrane i Małopolskę Wschodnią, Rumunia z podziałem na Bukowinę i Besarabię czy Litwa z podziałem na Ziemię Zabrane, Królestwo Kongresowe i zabór niemiecki (tzw. Litwa Pruska/Mała). Dokładne określenie podziału polityczno-terytorialnego pozwala nam stworzyć większe całości w określonych okresach. Tak więc teren Żmudzi możemy na przykład porównywać z obszarem Wołynia Zachodniego przed 1918 i po 1945 roku.

Każdy kraj posiada własną kulturę cmentarną, która określa formę, wielkość i ilość cmentarzy w przestrzeni. Własne terytorium jest zagospodarowane według owej kultury, a ziemie przyłączone są przekształcane według niej³. Związek Sowiecki stworzył nową, przekształconą z czasów carskich kulturę cmentarną. Państwo ateistyczne, gdzie nie było lub praktycznie nie było innych wyznań niż ateizm⁴ nie potrzebowało podziału na cmentarze wyznaniowe. Nowe państwo zerwało też z tradycją, której skarbnicą były cmentarze czasów carskich, a potem też państw niepodległych z lat 1918-1945. Tworzenie nowej przestrzeni ograniczało się do jednego typu cmentarzy – ateistycznych państwowych, a ich ilość określały potrzeby lokalnej ludności. Sprowadzało się to do ilości więcej niż jednego cmentarza tylko w większych miastach. Likwidacja odnosiła się do ziem *stricte* rosyjskich jak Sankt Petersburg i ziem obcych jak terytoria byłej Rzeczypospolitej.

Na terytoriach przyłączonych po 1945 roku świetnie widać jak postępowano z terenami cmentarnymi i jakie były tego motywy. Przedwojenny podział na wyznania w obszarze sowieckim był anachronizmem. Wszelka tradycja również. Władzy sowieckiej były potrzebne cmentarze zorganizowane według trzech zasad: stosunkowo nowe, z dużą ilością miejsca wolnego, największe. Oczywiście postępowanie zależało od wielkości miejscowości i ilości cmentarzy. Możemy wymienić trzy rodzaje miejscowości i stosunek władzy sowieckiej do nich: wsie, mniejsze miasta i większe miasta. W przypadku wsi nie likwidowano cmentarzy, ponieważ był tylko jeden. Przekształcano je w cmentarze ateistyczne. Mniejsze miasta posiadały kilka cmentarzy według wyznań i wieku – starsze i nowsze. Tam najczęściej wybierano jeden cmentarz, który właśnie był najnowszy, największy i posiadał jeszcze dużo miejsca pod nowe pochówki. Tym sposobem najczęściej wybierano nowy cmentarz wyznania, które dominowało w rejonie, więc zawsze chrześcijańskiego. W większych miastach postępowano podobnie jak w mniejszych, lecz ilość ludności wymagała pozostawienia kilku cmentarzy.

W przypadku cmentarzy, które sąsiadowały ze sobą możliwe było ich połączenie w jeden duży – obecnie lub w przyszłości. Przypadek taki widzimy we Lwowie, gdzie

³ W przypadku Polski możemy zauważyć dostosowanie ziem byłej dzielnicy pruskiej do polskiej kultury cmentarnej poprzez likwidację małych cmentarzy i zmniejszenie ogólnej liczby ich na terenie miasta. W polskiej kulturze przeważają większe lub duże cmentarze i ich mniejsza ilość. W kulturze niemieckiej obok wielkich cmentarzy występuje ogromna liczba małych i bardzo małych cmentarzy przez co ogólnie liczba jest często kilkukrotnie większa niż w Polsce. Przykładem mogą być tutaj Poznań i Wrocław.

⁴ O problemie religii, propagandzie państwa i ludności w ZSRS zob. Федор Кузьмич Ярмолич, *Религия в жизни советского гражданина в 1950-е – 1960-е гг.*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», 2016, t. XIII.

Cmentarz Janowski został połączony z nowym cmentarzem żydowskim, w Mohylowie Podolskim, gdzie dawne cmentarze łączą się. Również w Tarnopolu nowy cmentarz izraelicki⁵ zachował się prawdopodobnie tylko dlatego, że jest naprzeciwko Cmentarza Mikulinieckiego, który został głównym cmentarzem miasta. Należy podejrzewać, że teren był planowany jako zaplecze dla rozszerzenia nekropolii na drugą stronę ulicy.

Oczywiście nie możemy zapominać, że istniały przypadki, kiedy nie próbowano dostosowywać starych cmentarzy do założeń sowieckich, lub nie był to jedyny sposób, lecz zakładano nowe, skazując zabytkowe na pełną likwidację w przyszłości. Tutaj za przykłady mogą służyć Kołomyja, gdzie problem likwidacji pojawił się szczególnie w latach dziewięćdziesiątych XX w., czy Podhajczyki (powiat Trembowla/rejon Trembowla)⁶. Warto wspomnieć, że w przypadku wsi, gdzie nie brakowało terenu, założenie nowego cmentarza oznaczało pełne zapomnienie starej nekropolii a przez to jej zachowanie, ponieważ takie cmentarze przetrwały do dziś, często w dobrym stanie.

Na obszarze sowieckim występowały dwa główne zagrożenia dla sztuki sepulkralnej – likwidacja cmentarzy i niszczenie substancji na zachowanych nekropoliach. W pierwszym okresie likwidowano niepotrzebne cmentarze, lecz zasadniczo mniejsze było zagrożenie dla substancji na zachowanych. Na obszarze, który należał do ZSRS już przed wojną proces ten zaczął się głównie w latach trzydziestych. Na terenach przyłączonych po 1945 roku również go wprowadzono. Oczywiście likwidacja cmentarzy występuje do dziś, lecz główny nurt tego procesu na terenach przyłączonych w 1945 roku zakończył w latach siedemdziesiątych-dziewięćdziesiątych. Wraz z końcem procesu likwidacji cmentarzy powstawał często problem wolnej przestrzeni na terenach cmentarnych pozostawionych. Rozwiązaniem tego była powolna likwidacja substancji zwykłej oraz zabytkowej na cmentarzach, które nie zostały zaorane. Dziś głównym problemem konserwatorskim jest likwidacja substancji, która odbywa się w sposób celowy, wandaliski lub złodziejski. Władze są zainteresowane w znalezieniu nowych miejsc pochówku na cmentarzu, ludność miejscowa również, ale także dokonuje aktów wandalizmu. Nie możemy pominąć tutaj także przypadków kradzieży⁷.

---

⁵ Nazwa *nowy cmentarz izraelicki* nie występuje źródłowo. W źródłach występuje w Tarnopolu *cmentarz izraelicki* oraz *stary cmentarz izraelicki* - *Plan Miasta Tarnopola*, wyd. nakładem księgarni Alfreda Bruggera w Tarnopolu, litogr. K. Kronikowski, Kraków, b. m. b. d.; *Plan Miasta Tarnopola*, opr. i wyd. przez Biuro Techniczne: arch. Budown. Maks Schafkopf Tarnopol ul. Kopernika 17, „Litos” Lwów Łyczakowska 34, b. m. 1925. Przymiotnik *nowy* został dodany jako analogia do *stary* dla konkretyzacji.

⁶ Anna Sylwia Czyż i Bartłomiej Gutowski zauważyli, że dla badań nekropolistycznych w kulturze polskiej najbardziej odpowiedni jest podział z okresu II RP, *Praca inwentaryzacyjna na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, „Ochrona Zabytków”, 1 (2008), s. 23-24. Trzeba dookreślić, że podział administracyjny do 1938 roku, kiedy zaczęły się zmiany granic, ponieważ przed tym rokiem województwa uwzględniają, z wyjątkiem województwa śląskiego, podział na zabory, a i w ramach nich jest on w pewnej mierze, w zależności od regionu, kontynuacją podziału administracyjnego zaborców. Dlatego w przypadku mniejszych miejscowości związanych z Polską będą używane dwa podziały administracyjne – pierwszy z okresu II RP do 1938 lub w przypadku braku z okresu I RP oraz drugi współczesny. W przypadku braku związku z obszarem Państwa Polskiego tylko współczesny.

⁷ Przykładem może być kradzież figury Matki Boskiej z grobu Justynii na cmentarzu chrześcijańskim w Baworowie (pow. Tarnopol/ rejon Tarnopol). Figura zniknęła między lipcem 2018 a lipcem 2019. Według miejscowej ludności w ostatnim czasie są to częste przypadki w regionie. Już wiele pomników nagrobnych zniknęło.

Likwidacja cmentarzy w miastach ZSRS dotyczyła od około 1/3 do nawet 3/4 ich liczby. Wszystko oczywiście zależało od konkretnych warunków. W niektórych wypadkach pozostawiano elementy struktury materialnej, zarówno publicznej, jak i prywatnej, lub wykorzystywano je użytkowo. Na Cmentarzu Karmelickim w Kownie zachowano meczet cmentarny, prawosławną kaplicę cmentarną oraz katedrę prawosławną, a na cmentarzu luterańskim na Górze Buffalowej w Wilnie zachowano kaplicę grobową Niszkowskich. W Kopyczyńcach mur starego cmentarza wyznania mojżeszowego, pomimo że sam cmentarz został zlikwidowany, zachowano. Dziś w granicach muru cmentarnego jest stadion. W Sankt Petersburgu utworzono w latach trzydziestych XX w. *Smentarz Mistrzów Sztuk (Кладбище мастеров искусств)* z Cmentarza Tychwińskiego (Тихвинское кладбище), na który przenoszono nagrobki z innych cmentarzy miasta⁸. Jest to forma muzeum w szerszej perspektywie jaką jest zespół cmentarzy ławry Aleksandra Niewskiego.

Należy też zwrócić uwagę na stan zieleni cmentarnej. Nigdzie nie jest ona traktowana jako zespół. Wartość zieleni cmentarnej we Lwowie na Cmentarzu Łyczakowskim doceniono jeszcze przed wojną jako element wybitnie ważny. Tym właśnie górował Lwów nad Powązkami czy Cmentarzem Rakowickim według Bohdana Janusza⁹. Wszędzie na terenie postsowieckim znajdujemy odniesienia tylko do pojedynczych przykładów zabytkowej roślinności. Na tym polu trzeba stwierdzić, że przykłady roślinności jako obiekty są chronione dosyć dobrze, a odnosi się to, i do czasów sowieckich, i do okresu po 1991 roku. W swojej książce *Унікальні перлини природи Тернопільщини* autorzy podają przykłady ochrony roślinności, która znajduje się na cmentarzach: jodła kalifornijska w Krzemieńcu (decyzja z 28 grudnia 1970), kłęk kanadyjski i perełkowiec japoński w Zaleszczykach (decyzja z 23 października 1972) i lipy drobnolistne w Kretowcach w powiecie Zbaraż/ rejonie Zbaraż (decyzja z 18 czerwca 2009)¹⁰. Warto zauważyć, że te terytoria należały przed I Wojną Światową zarówno do Rosji, jak i Austro-Węgier.

Obecnie na obszarze postsowieckim nie widzimy konkretnych działań konserwatorskich. Ratowanie, przekształcanie lub restauracja odbywa się tylko w minimalnym stopniu w stosunku do skali problemu. Głównymi inicjatorami są tutaj władze i lokalne organizacje z państw powstałych na terenie byłego Związku Sowieckiego, polskie organizacje we współpracy z państwem oraz *Austriacki Czarny Krzyż (Österreichischen Schwarzen Kreuz)*. Działalność narodów, żyjących na obszarze republik postsowieckich ogranicza się do własnych ważnych miejsc, a w szczególności cmentarzy, grobów i pomników wojskowych. Przykładem tego może być odtworzenie pomnika *Žuvome dėl tėvynės (Polegliśmy dla ojczyzny)* na Cmentarzu Karmelickim w Kownie, który upamiętniał żołnierzy litewskich, którzy zginęli w czasie walk o niepodległość. Pomnik został

⁸ Przykładem jest grób Antona von Dellwiga, który pierwotnie był pochowany na Prawosławnym Cmentarzu Wołkowskim, *Весь Петроградъ на 1917 годъ. Адресная и справочная книги г. Петрограда. Двадцать четвертый годъ издания*, б. м. б. д., четвертый отдѣлъ, s. 487, a w 1934 roku został przeniesiony na nowy cmentarz. O losie cmentarzy w mieście na przykładzie rzymskokatolickiego Cmentarza Wyborskiego zob. *Материалы к истории Римско-католического прихода во имя Посещения Пресв. Девы Марией св. Елисаветы и истории католического кладбища выборгской стороны в Санкт-Петербурге*, Санкт-Петербург 2010.

⁹ B. Janusz, *O całość i piękno cmentarza Łyczakowskiego*, „Słowo Polskie”, 300 (1925), s. 4.

¹⁰ В. М. Черняк, Г. Б. Сидиця, І. О. П'ятківський, *Унікальні перлини природи Тернопільщини*, Тернопіль 2014, s. 189-190, 213-214, 253.

zniszczony w latach 1956-1958 i odbudowany w 1994 roku¹¹. Polskie organizacje ze względu na szczupłość środków materialnych skupiają się na podtrzymywaniu pamięci i istnienia cmentarzy oraz ich substancji. Większe prace konserwatorskie są prowadzone głównie na Rossie i Cmentarzu Łyczakowskim, dzięki zaangażowaniu instytucji państwowych. W mniejszych miejscowościach rzadko są prowadzone większe prace o charakterze konserwatorskim lub restauratorskim a przodują w tym organizacje kresowe¹². *Austriacki Czarny Krzyż*, który istnieje od roku 1919¹³, zajmuje się cmentarzami i grobami żołnierzy austriackich. Jego prace cechują się wysokim poziomem, kompleksowością, lecz małym zasięgiem w stosunku do potrzeb¹⁴.

Analizując stan zachowania musimy dokonać pewnej klasyfikacji struktury pierwotnej i historycznej porównując ją z późniejszą i współczesną. Próbę kategoryzacji cmentarzy zastosował już Dariusz Walerjański. Podzielił on nekropole na trzy kategorie:

I - „cmentarze, na których zachowały się nagrobki, niezależnie od ich liczby”

II - „cmentarze, na których nie zachowały się nagrobki, ale ich teren nie został zajęty”

III - „cmentarze, których tereny zostały wykorzystane w różny sposób”¹⁵

Musimy pamiętać, że pod słowem *nagrobek* rozumiemy starą strukturę, w sensie: pierwotną i historyczną. W swojej pracy Walerjański analizował cmentarze wyznania mojżeszowego. Ogólna perspektywa jest bardzo słuszna, choć możemy mieć zastrzeżenia do zakwalifikowania cmentarza żołnierzy sowieckich w Wodzisławiu Śląskim na terenie byłego cmentarza mojżeszowego do kat. III¹⁶. Rozumiemy, że autorowi chodzi o perspektywę cmentarza konkretnego wyznania i dlatego wyłącza go on z kat. II, ale teren pozostał cmentarzem, więc trudno go traktować na podobnej zasadzie jak park czy teren zabudowany. Ponadto każda kategoria wymaga doprecyzowania w postaci stworzenia podpunktów.

Kategorie I powinniśmy podzielić wewnętrznie. Proste stwierdzenie, że nagrobki (pierwotne i historyczne) się zachowały nie jest wystarczającym określeniem problemu. Współczesny los jest bardzo ważny. Kategorie powinniśmy podzielać na formę A i B. Pod A znalazłyby się cmentarze, gdzie zachowały się nagrobki, ale brak jest obcych (np.

¹¹ Zachowały się zdjęcia oryginalnego pomnika, a niektóre pochodzą nawet z roku 1950, zob. np. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, FX, 10 (A), A202-P012, Paminklas „Žuvusiems dėl Tėvynės“ Kauno kapinėse. Fotografijų albumas „Kaunas“; Vytauto Didžiojo karo muziejus, Fa 20039-20040 (GEK 27208/5-6).

¹² O działalności polskich organizacji zob. np. Ryszard Brykowski, *Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”*. kwiecień 1993 - kwiecień 1998, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. Jerzy Lileyko, Lublin 2000 (= Źródła i monografie, 189); *Mogilę pradziada ocal od zapomnienia*, red. Grażyna Orłowska-Sondej, Wrocław 2019.

¹³ Rafał Christian Gallera, *Opieka nad cmentarzami i grobami wojennymi*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie”, LI (2007/2008), s. 166.

¹⁴ Warto wspomnieć, że w II RP organizacja nie musiała się praktycznie w ogóle zajmować cmentarzami, ponieważ dbałość o nie wykazywały lokalne polskie organizacje, za co były przez Austriacki Czarny Krzyż wielokrotnie chwalone, *Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża) za rok 1926*, Lwów 1927, s. 11-13; *Polskie Tow. Opieki nad Grobami Bohaterów oddział województwa Lwowskiego. Sprawozdanie za rok 1927*, Lwów 1928, s. 14.

¹⁵ Dariusz Walerjański, *Cmentarze żydowskie w województwie katowickim - historia, stan zachowania, problemy ochrony*, „Ochrona Zabytków”, 3 (1998), s. 249.

¹⁶ Tamże, s. 249-250.

innego wyznania) nawarstwień kulturowych. W tym wypadku cmentarz nie posiada substancji obcej, a jego twórca się nie zmienił lub zanikł i w praktyce cmentarz został niegrzebalnym. Pod *B* rozumiemy cmentarze z zachowanymi nagrobkami i z obcymi (np. innego wyznania) nawarstwieniami kulturowymi w stosunku do pierwotnego (historycznego) przeznaczenia. W tym przypadku twórca się zmienił lub został dodany nowy, a obiekt stał się cmentarzem złożonym, a więc posiada więcej niż jednego twórcę. Forma *B* jest bardziej skomplikowana, ponieważ jawi się jako częściowo wtórne wykorzystanie.

Kategoria II musi być rozumiana jako miejsce, gdzie nie ma nagrobków, a teren cmentarza nie został zajęty, ale, co ważne, do innych celów niż pierwotne przeznaczenie, czyli cmentarz. W klasyfikacji interesuje nas obiekt – cmentarz, a takowy istnieje dalej. Jego forma wewnętrzna – substancja powinna być wyszczególniona w podpunktach. Jako *A* powinniśmy określić zachowane cmentarze, gdzie brak zachowanej i jakiegokolwiek późniejszej materialnej prywatnej struktury naziemnej. Cmentarz kategorii *IIA* byłby to obszar, który pozostaje obszarem zgodnym z pierwotnym przeznaczeniem, lecz nie zachowała się na nim struktura prywatna, lecz wyłącznie elementy publicznej jak np. kaplica cmentarna czy ogrodzenia lub układ przestrzenny. Drugi podpunkt, czyli *B*, kategorii II stanowiłyby cmentarze zachowane, lecz z wyłącznie nową prywatną materialną strukturą. Brak śladów nagrobków pierwotnych, lecz zachowana forma użytkowa, która spowodowała powstanie współczesnych mogił.

Kategoria III jest najbardziej różnorodna wewnętrznie. Likwidacja cmentarza została przeprowadzona w sposób tradycyjny i zgodny z kulturą łańską, czyli utworzeniem terenu zielonego lub poprzez użytkowanie w inny sposób, czyli poprzez zabudowę. Kategoria III musi być podzielona na: *A*, czyli cechującą się możliwością zachowania, upamiętnienia czy odbudowy nagrobków oraz *B*, czyli ich brakiem. Sama kategoria *IIIA* znów musi być podzielona na: 1 (*IIA1*) – tereny zielone z zachowanymi elementami materialnej struktury naziemnej, 2 (*IIIA2*) – tereny zielone bez zachowanych elementów materialnej struktury naziemnej oraz 1/2 (*IIIA1/2*) – tereny zielone z odtworzonymi elementami materialnej struktury naziemnej. Przy formie *B* musimy zauważyć wtórne wykorzystanie elementów cmentarza przy jego jednoczesnej likwidacji, czyli możliwość 1 (*IIIB1*) oraz teren zabudowany bez śladów cmentarza, czyli możliwość 2 (*IIIB2*).

Łącznie możemy wymienić dziewięć form. Oczywiście musimy przyjąć też możliwość występowania więcej niż jednej kategorii w stosunku do cmentarza. Nekropolia może nie poddawać się jednej ocenie ze względu na różny stan poszczególnych kwater. W tym wypadku musielibyśmy zastosować ocenę całości z zaznaczeniem stanu elementów np. cmentarz kategorii *IB* z kwaterą *IA*. Również mogą zdarzyć się cmentarze, które zostały przekształcone w tereny zielone z zachowanymi elementami, a ponadto w późniejszym czasie ich fragmenty zostały zrekonstruowane, czyli byłaby to kategoria *IIIA1+1/2*.

Najczęściej na obszarze postsowieckim występuje cała kategoria I, kat. *IIB*, *IIIA2*, *IIIB2*. Inne występują o wiele rzadziej. Pokazuje to podejście władz i społeczeństwa sowieckiego i postsowieckiego do cmentarzy zabytkowych. Najczęściej pozostawiano cmentarz bez ingerencji, mieszano stare nagrobki z nowymi, likwidowano całość struktury naziemnej prywatnej przy zachowaniu cmentarza lub likwidowano cmentarz bez śladów.

Podejście do zabytkowych cmentarzy wymaga zastosowania jednej z form ochrony, która jest traktowana jako pomysł na zachowanie i, w niektórych przypadkach, kontynuowanie wartości oraz tradycji historycznych i artystycznych razem z wartością użytkową. Paradoksalnie ochrona zabytkowych nagrobków i cmentarza daje większe możliwości użytkowe, które są potrzebne układowi urbanistycznemu szczególnie w okresie modernizacji. Brak zasad ochrony miejsc pochówku w społeczeństwie cywilizowanym sprowadza się do niepodejmowania żadnych kroków, a więc niemożnością reorganizacja przestrzeni zgodnie z wartością użytkową. W społeczeństwie zaś niecywilizowanym brak zasad ochrony prowadzi do zatracenia wartości historycznej i artystycznej.

Możemy zastosować pięć różnych form ochrony: całościowe założenie przestrzenne (jako forma A), częściowo założenie przestrzenne (jako forma B), poszczególne obiekty (forma C), zachowanie muzealne (forma M) oraz zachowanie wystawowe (W). Trzy pierwsze możemy określać jako zachowanie nagrobków w przestrzeni, zachowanie naturalne. Forma powinna być zastosowana zgodnie z wartościowaniem oraz wartością historyczną, artystyczną, ale też użytkową.

Ogólnie założenie przestrzenne dotyczy docelowej ochrony całego cmentarza. Możemy tutaj zastosować następujące formy: *cmentarz historyczny*, czyli *typ 1*, lub *cmentarz nawarstwień dziejowych*, czyli *typ 2*. *Cmentarz historyczny* to nekropolia zachowana w formie historycznej bez późniejszych zmian lub z usuniętymi zmianami, które stanowiły małą część substancji. *Cmentarz nawarstwień dziejowych* to forma historyczna nekropolii jako podstawa, lecz późniejsze zmiany są dopuszczalne, ale zgodne z kompozycją i charakterem części historycznej. Chodzi tu o projekty nagrobków w stylu historycznym, które miałyby charakter tzw. *plomb*, czyli wypełnień przestrzeni.

Forma B, czyli *częściowe założenie przestrzenne* dotyczy ochrony tylko kwatery, a nie całego obiektu cmentarnego. *Typem 1* byłaby *kwatery historyczna*, czyli wydzielona część cmentarza zachowana w formie historycznej bez późniejszych zmian lub z usuniętymi zmianami, które stanowiły małą część substancji. *Typem 2* byłaby *kwatery nawarstwień dziejowych*, czyli forma historyczna kwatery jako podstawa, lecz późniejsze zmiany są dopuszczalne, ale zgodne z kompozycją i charakterem części historycznej.

Ostatnią formą, lecz najbardziej zrywającą z ogólną przestrzenią jest zachowanie tylko poszczególnych obiektów, czyli *forma C*. Tutaj możemy wymienić trzy typy: *1 – nagrobek historii naturalnej*, *2 – nagrobek historii cmentarnej*, *3 – nagrobek muzealny*. *Typ 1* charakteryzowany byłby jako nagrobek pozostawiony i chroniony w pierwotnym miejscu, najlepiej wraz z nagrobkami, które znajdują się, choćby częściowo w odległości 1,5 m od niego. *Typ 2* byłby nagrobkiem pozostawionym i chronionym na pierwotnym cmentarzu, lecz w innym niż pierwotnie miejscu, które ma charakter kwatery muzealnej nagrobków z danego cmentarza. Najlepiej, gdyby nagrobek został przeniesiony ze wszystkimi grobami, które znajdują się, choćby częściowo w odległości 1,5 m od niego. Ostatni typ, czyli *3 to nagrobek muzealny*, który możemy określić jako nagrobek przeniesiony ze wszystkimi grobami, które znajdują się, choćby częściowo w odległości 1,5 m od niego, na inny cmentarz, który stanowi cmentarz-muzeum jako zbiorowisko nagrobków z różnych cmentarzy.

Zachowanie nie tylko nagrobka, lecz także przestrzeni wokół niego powoduje brak zerwania z pierwotną przestrzenią. Szczególnie jest to ważne przy *nagrobku historii naturalnej* i *nagrobku muzealnym*. W przypadku *nagrobka historii cmentarnej* może-

my częściowo odstąpić od tej zasady, gdy posiada taka sytuacja swoje wytłumaczenie, ponieważ nagrobek pozostanie na pierwotnym cmentarzu, co może usprawiedliwiać nieprzenoszenie pobliskich grobów w wyjątkowej sytuacji. W typie 2-m nagrobek jako przedmiot pojedynczy będzie tylko w sąsiedztwie mogił z pierwotnego cmentarza i na tymże, co może zastąpić naturalne otoczenie. Nowe sąsiedztwo nie byłoby historycznie sprzeczne, ale i takich sytuacji powinniśmy unikać. Zabieg powinien być stosowany dla dobra cmentarza, a nie jako ograniczenie przenoszenia tkanki. Wytłumaczyć należy zasadę 1,5 m. odległości od grobu, która jest uogólnieniem, ponieważ większość cmentarzy nie ma regularnego charakteru. Według rozporządzenia z 1933 roku wydanego do ustawy o cmentarzach „Powierzchnia niezbędna na założenie grobu ziemnego dla człowieka dorosłego, ma wynosić co najmniejszej 2 m x 1 m, a dla dziecka do lat 7 – 1m x 0,5m. Odstęp między grobami powinny wynosić co najmniej 50 cm”¹⁷. Według ustawy grób wraz teren otaczającym ma co najmniej 3 m x 2 m, czyli 6 m². Dla bezpieczeństwa powinniśmy zwiększyć tę przestrzeń ze względu na większą powierzchnię otaczającą i obowiązek wkraczania, wg teorii, innych grobów na tę przestrzeń do 1,5 metra od grobu. Przy założeniu grobu 2 x 1 metr daje to przestrzeń 5 metrów na 4 metry, czyli 20 m². Taki obszar w praktyce zabezpiecza zachowanie terenu okalającego. Zabieg pozostawienia grobu wraz z terenem wokół możemy obserwować w Bratysławie. W 1943 roku zlikwidowano tam cmentarz wyznania mojżeszowego, lecz pozostawiono w pierwotnym miejscu grób Chatama Sofera i nagrobki wokół niego. Dziś jest to obiekt o charakterze muzealnym, lecz z zachowanym charakterem cmentarnym. Możemy podziwiać tam 23 groby i 41 kamieni nagrobnych lub ich reliktyw¹⁸.

Przechodząc od formy naturalnego zachowania, musimy wprowadzić formy sztuczne, które jednak powinny być ostatecznością. *Zachowanie muzealne (forma M)* substancji sepulkralnej odbywa się poprzez gromadzenie nagrobków w formie C3 – *nagrobki muzealne*, które już zostały omówione. Takie zachowanie może być w formie *cmentarza-muzeum (M1)*, czyli wytyczonego cmentarza, który pełni rolę muzeum, w ramach którego są gromadzone nagrobki z różnych cmentarzy o statusie C3, lub w formie *kwatery-muzeum (M2)*, czyli wytyczonej części cmentarza, która pełni rolę muzeum, w ramach której są gromadzone nagrobki wyłączenie z tego lub ewentualnie różnych nekropolii o statusie C3.

Zachowanie muzealne jest stosowane na terenie postsowieckim, czego przykładem może być *Cmentarz Mistrzów Sztuk (Кладбище мастеров искусств)*, o którym już wcześniej, czy lapidarium przy katedrze w Kamieńcu Podolskim. Ostatni przykład nie jest formą właściwą. Posiada wiele mankamentów. Odwiedzający nie otrzymuje informacji o zabytkach, a one same są wyrwane z pierwotnej przestrzeni i umieszczone w obcej.

Anna Czyż i Bartłomiej Gutowski wyrażają szereg wątpliwości w stosunku do takiej formy zachowania na przykładzie grobu Konstancji primo voto Bielskiej, secundo voto Rogalińskiej z cmentarza w Bielawinicach powiatu buczackiego/ rejonu buczackie-

¹⁷ Dz. U. 1934, nr 13, poz. 103, Rozporządzenie Ministra Opieki Społecznej z dnia 30 listopada 1933 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, § 23.

¹⁸ Matúš Dulla, *Slovenská architektúra od Jurkoviča po dnešok*, Bratislava 2007, s. 35.

go¹⁹. Zaproponowana metoda raczej rozwiązuje wszystkie problemy poza stosunkiem ludności miejscowej. Słusznie zwrócili oni uwagę, że przez zastosowanie formy lapidarium „[...] zaciera się pamięć o miejscu pochówku danej osoby, a przecież pomnik nagrobny jest ściśle związany z grobem”²⁰. Ze zmianą miejsca pochówku poza tablicą informacyjną i dostarczeniem wiadomości o pierwotnej lokalizacji nie można zrobić nic, ale nie możemy odrywać przedmiotu bezpośredniego badań, czyli materialnej struktury naziemnej, od przedmiotu pośredniego, czyli grobu właściwego. Oderwanie podmiotu, czyli cmentarza już jest dużym problemem. Jedność elementów cmentarnych podkreślił już Tadeusz Rudkowski²¹. Zachowanie całość materialnej struktury naziemnej i grobu właściwego w przypadku przemieszczenia jest możliwe tylko poprzez przeniesienie obu elementów, czyli ekshumację grobu właściwego. Pozostaje kryterium etyczne, co sprawia, że zachowanie muzealne powinno być ostatecznością. Trzeba zgodzić się z Tadeuszem Rudkowskim, że „Wkraczanie do krypty grobowej ze względów etycznych należy ograniczyć do koniecznego minimum”²². Z drugiej strony też musimy pamiętać, że ekshumacje są stosowane bardzo często, w szczególności po wojnach. Wiele dzisiejszych grobów z okresu I wojny światowej na terenach postsowieckich powstało w wyniku ekshumacji przeprowadzonych w latach dwudziestych.

Kolejnym ważnym elementem przy zachowaniu muzealnym, o którym przy tworzeniu lapidariów zapominamy, jest zachowanie autentyczności formy, materiału i funkcji²³. W przypadku cmentarza funkcją jest komemoracja – pamięć o zmarłych zgodnie z wyznaniem i tradycją. *Umuzeałnienie* jest tylko formą ochrony zabytków sztuki sepulkralnej, a nie tworzeniem budynku w rodzaju *więzienia*. Cmentarz-muzeum musi pozostać przestrzenią otwartą, pełną komemoracją, przejawów tradycji, religii, nabożeństw i modlitwy. Cmentarz-muzeum, jako forma zachowania zbiorowa, również musi tworzyć nową przestrzeń, ale według zasad szkoły artystyczno-cmentarnej. Ważna jest swoboda na takich samych zasadach jak pierwotny cmentarz, a nie ograniczenie, które występuje w muzealnej formie wystawienniczej. Osoba postronna, a nawet wielu znawców, powinna mieć trudność z wychwyceniem elementów, które odróżniają tę formę od prawdziwego cmentarza jako wyniku nawarstwień historycznych czy jednorazowego, jak w przypadku cmentarzy przyfrontowych np., produktu artystycznego.

Dobrym miejscem na cmentarz-muzeum byłby teren starego cmentarza wyznania możeszowego w Kopyczyńcach. Nie zachował się on, ponieważ na jego terenie zbudowano. Zachował się jednak mur cmentarny z bramą. Jeśli w przyszłości zostanie wybudowany nowy stadion, to byłaby możliwa likwidacja obecnego i uzyskanie idealnej przestrzeni. Trzeba wspomnieć, że w wielu miastach możemy spotkać relikty lub całe nagrobki z inskrypcjami w alfabecie hebrajskim²⁴, które zostały przeniesione

¹⁹ Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski, *Prace inwentaryzacyjne...*, s. 29.

²⁰ Tamże.

²¹ Tadeusz Rudkowski, *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków”, 1/2 (2004), s. 105-108. Również Czyż i Gutowski podchodzą podobnie, *Prace inwentaryzacyjne...*, s. 22.

²² Tadeusz Rudkowski, *O ochronę...*, s. 105.

²³ Maria Sołtyś, *Autentyzm miasta zachowanego i autentyzm miasta odbudowanego*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego. Autentyzm – Integralność – Kontynuacja*, Gdańsk 2001, s. 140; Michał Tadeusz Witwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1 (2007), s. 82.

²⁴ Problematykę epigrafiki takowej, ale na terenie Polski porusza Leszek Hońdo, *Hebrajska epigrafika*

w inne miejsca. Możemy tutaj wymienić takie nagrobki na Cmentarzu Antokolskim w Wilnie, cmentarzu chrześcijańskim w Sokalu czy przy synagodze w Grzymałowie. W ostatnim przypadku mieszkańcy do dziś przywożą tam znalezione nagrobki.

Ostatnią formą jest *zachowanie wystawowe*, czyli zachowanie nagrobków na cmentarzu pochodzenia w formie stałej wystawy zorganizowanej w czynnej lub nieczynnej kaplicy cmentarnej/ domu przedpogrzebowym/ budynku administracyjnym lub w wyjątkowych wypadkach w górnej części kaplicy grobowej, która nie miała charakteru grzebalnego²⁵. Bardzo ograniczona przestrzeń nie nadaje się do przechowywania dużych nagrobków. Raczej powinny one być wykorzystywane jak w sytuacji obecnej, czyli do składowania fragmentów niewiadomego pochodzenia – elementów nagrobków, których nie można swobodnie umieścić w przestrzeni cmentarza, całych rzeźb bez zaginionych innych elementów czy w wyjątkowych wypadkach całych nagrobków niewielkich rozmiarów, które pochodzą z cmentarza, lecz nie znamy ich pierwotnego umiejscowienia, a ich wartość skłania nas do szczególnej ochrony.

Tabela 1. Formy zachowania zabytkowej przestrzeni

Forma	Rodzaj	Typ	Opis
A	Całościowe założenie przestrzenne	1	Cmentarz historyczny
		2	Cmentarz nawarstwień dziejowych
B	Częściowe założenie przestrzenne	1	Kwaterna historyczna
		2	Kwaterna nawarstwień dziejowych
C	Poszczególne obiekty	1	Nagrobek historii naturalnej
		2	Nagrobek historii cmentarnej
		3	Nagrobek muzealny
Zachowanie muzealne			
M	Całościowe założenie przestrzenne	1	Cmentarz-muzeum
	Częściowe założenie przestrzenne	2	Kwaterna-muzeum
Zachowanie wystawowe			
W	Zachowanie wystawowe		

Należy podkreślić, że cmentarz jest po pierwsze miejscem sakralnym. Najważniejszym gospodarzem przestrzeni są władze wyznaniowe. Powinna więc mieć nadzór nad czynnikami moralnymi. W przypadku swobody działania, wolnego miejsca i wierności rekonstrukcji historyk nie musi, a nawet nie powinien konsultować niczego z osobami postronnymi. Historyk wykonuje tylko swoją misję – przywraca stan pierwotny bez kontaktu z obcą strukturą. Nie można iść na żadne kompromisy, ale trzeba pamiętać, że wątpliwości muszą być dyskutowane w szerszym gronie. W przypadku ograniczeń, przeniesień, likwidacji późniejszej struktury, wtórnego upamiętnienie czy rewitalizacji jako tworzenia nowej całości niezbędny jest konsensus między historykiem,

nagrobna w Polsce, Kraków 2014.

²⁵ W niektórych kaplicach grobowych były odprawiane Msze Święte i nabożeństwa, więc spełniały one też funkcje publiczne, pomimo że były własnością prywatną. Tutaj przykładem mogą być Podhajczyki (powiat Trembowla/ rejon Trembowla), *Catalogus universi venerabilis cleri saecularis et regularis archidioecesis leopoliensis rit. Lat. Pro anno domini MDCCCXCIX*, Leopoli 1899, s. 130.

który jest reprezentantem historii ogólnej, a *właścicielami tradycji*, czyli krewnymi, reprezentantami wyznania/wyznań i reprezentantami narodowości pochowanych. Nie możemy zapominać, że stroną może być lokalna władza administracyjna, która w przypadku braku powiązania na polu tradycji z pochowanymi powinna tylko koordynować organizację prac. Oczywiście czasem może powstać z tego grono wieloosobowe – kilka wyznań, kilka narodowości, krewni, lokalna lub ponadlokalna władza, a każda z nich może mieć więcej niż jeden pogląd. Każda osoba, a w szczególności historyk, powinna bronić odtworzenia pierwotnego stanu. Zmiany w stosunku do formy pierwotnej mogą być podyktowane tylko ostatecznością, a tą jest powstanie nowej sytuacji, która jest szkodliwa dla substancji cmentarnej lub sytuacji, w której likwidacja nowego stanu wywołuje obiekcje moralne, czego przykładem może być wtórne wykorzystanie przestrzeni.

Na terenie postsowieckim sytuacja jest bardzo trudna. W szczególności dotyczy to regionów biednych, gdzie na cmentarzach dominują groby z materiałów nietrwałych (przykład Kazachstanu, Turkmenistanu). Tam postępuje stały proces zacierania materialnej struktury naziemnej przez czas i warunki atmosferyczne. Z polskiej perspektywy to także groby zesłańców. Modernizacja przestrzeni cmentarnej w państwach postsowieckich wymaga nie tylko unowocześnienia, ale też zachowania tradycji. Cmentarz jest nie tylko wewnętrznym światem tradycji, ale i elementem struktury oraz tradycji szerokiej przestrzeni topograficznej. Okres 1991-2020 nie obfituje w działania właściwe. Raczej obserwujemy dalsze niszczenie substancji. Prace będą trwały dziesiątki lat, ale określenie stanu obecnego poprzez teorię klasyfikacji przedstawioną tutaj i formy zachowania zabytkowych cmentarzy może pozwolić na podejście do substancji z większą troską. W wielu wypadkach może uchronić nagrobki przed zniszczeniem, a czasem również pozwolić władzom lokalnym na użytkowanie terenu, którego nie chcą zniszczyć, a nie posiadają wiedzy, jak postępować z substancją. Zastosowanie właściwej teorii i klasyfikacji musi być punktem wyjścia dla prac praktycznych.

REFERENCES

- Brykowski Ryszard, *Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”*. kwiecień 1993 - kwiecień 1998, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. Jerzy Lileyko, Lublin 2000 (=Źródła i monografie, 189).
- Catalogus universi venerabilis cleri saecularis et regularis archidioecesis leopoliensis rit. Lat. Pro anno domini MDCCCXCIX, Leopoli 1899.*
- Czyż Anna Sylwia, Bartłomiej Gutowski, *Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, „Ochrona Zabytków”, 1 (2008).
- Dulla Matúš, *Slovenská architektúra od Jurkoviča po dnešok*, Bratislava 2007.
- Gallera Rafał Christian, *Opieka nad cmentarzami i grobami wojennymi*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie”, LI (2007/2008).
- Hońdo Leszek, *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014.
- Janusz B., *O całość i piękno cmentarza Łyczakowskiego*, „Słowo Polskie”, 300 (1925).
- Mogilę pradziada ocal od zapomnienia*, red. Grażyna Orłowska-Sondej, Wrocław 2019.
- Polskie Tow. Opieki nad Grobami Bohaterów oddział województwa Lwowskiego. Sprawozdanie za rok 1927, Lwów 1928.*
- Rudkowski Tadeusz, *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków”, 1/2 (2004).
- Sołtyś Maria, *Autentyzm miasta zachowanego i autentyzm miasta odbudowanego*, [w:] *Tożsamość*

miasta odbudowanego. *Autentyzm – Integralność – Kontynuacja*, Gdańsk 2001.

Sprawozdanie Polskie Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża) za rok 1926, Lwów 1927.

Walerjański Dariusz, *Cmentarze żydowskie w województwie katowickim – historia, stan zachowania, problemy ochrony*, „Ochrona Zabytków”, 3 (1998).

Witwicki Michał Tadeusz, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1 (2007).

Весь Петроградъ на 1917 годъ. Адресная и справочная книги г. Петрограда. Двадцать четвертый годъ издания, в. м. б. д.

Материалы к истории Римско-католического прихода во имя Посещения Пресв. Девой Марией св. Елисаветы и истории католического кладбища выборгской стороны в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 2010.

Черняк В. М., Синиця Г. Б., П'ятківський І. О., *Унікальні перлини природи Тернопільщини*, Тернопіль 2014.

Ярмолич Федор Кузьмич, *Религия в жизни советского гражданина в 1950-е – 1960-е гг.*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», 2016, t. XIII.

